

Počasi vstal je fant. (HN, 14)

Čeprav citirani deli nimajo vedno dovolj kontekstualnega zaledja, da bi se kontrastna razmerja močneje odsvitela, upam, da bo ta kratki prikaz pomagal odkrivati in odkriti neko bistveno idejno-vsebinsko in oblikovno kvaliteto Tavčarjeve kratke vaške proze.

Bogo Jakopič

Center za rehabilitacijo sluha in govora v Ljubljani

PRIZADETE OSEBE V PREŽIHOVEM DELU

Opisi prizadetih oseb se pojavljajo v svetovni literaturi sorazmerno zgodaj, v naši literaturi pa – glede na zakasnitve naše pripovedne proze – času primerno. Prve tovrstne opise zasledimo pri nas že na prehodu med folklorizirajočim in narodnostno osrčujočim ter sentimentalnim realizmom pri Simonu Jenku (*Tilka, Jeprški učitelj*). Prizadete osebe srečamo v delih Josipa Jurčiča (Grbavi Peter v *Juriju Kozjaku*, deseti brat v istoimenskem romanu), Spakova mati Majdalena Strugova in čudaški Krjavelj prav tam), Ivana Tavčarja (Posavčev Jakob v *Posavčevi češnj*, Zora v *Otoku in Strugi, Tržačan*) in celo v Aškerčevi epiki (*Mutec Osojski*, kjer gre za namišljeno nemost), vendar moramo v primerjavi z liki, ki so jih obdelali v tej smeri realisti, Cankarjeve podobe prizadetih oseb psihološko, značajsko in osebnostno genetsko bolj ovrednotiti kot verjetnejše, vsaj v večini, kot prejšnje, saj so nekateri pisatelji v realizmu v tem zares začetniki. Nanje je močneje vplivala romantična zanesenost kot realistični prijem, čeprav lahko tudi pri njih zaznamo vsaj osnovne črte opisa prizadete osebe, in tako smemo trditi, da so se tudi ti pisatelji dokaj dostojno spoprijeli z zahtevno nalogo prikazati bralcu, da je ta ali ona oseba tako ali drugače prizadeta. Pri Cankarju zasledimo prvič v naši literaturi registrirano celo skupino ali skupinsko življenje prizadetih oseb (Hiša Marije Pomočnice), kar je celo v svetovni literaturi bolj redek pojav. Opisi prizadetih oseb so sicer življenjsko (vsaj navidezno) verjetni, umetniško na izredni višini, so pa tu pa tam v opisu glede na določeno prizadetost opisane osebe manj prepričljivi v znanstveni defektološki analizi prizadetosti neke osebe, kar je pri Cankarju ugotovil že psihiater dr. Alfred Šerko.¹

Vorančevo delo pomeni pri nas glede realističnega opisa v nekem smislu vez med Kernnikovo in Tavčarjevo bolj površinsko, deskriptivno analizo pri opisovanju prizadetih oseb in poglobljenimi sociološko obarvanimi, že modernimi pogledi na neko prizadeto osebo; vse to je obogateno z izredno tankim poslušom za ljudsko opredelitev tako ali drugače prizadete osebe. Cankar je kot opisovalec vmesni člen, ki skuša v poglobljeni duševni analizi stanja iskati vlogo prizadete osebe v delu bodisi kot odsev njene usode ali

¹ Prim. dr. Alfred Šerko: Polikarp, Cankarjev zbornik, Lj. 1921 ali isti: O psihičnih motnjah na alkoholni podlagi, LZ. Lj. 1921 (v zvezi z oceno in kritiko knjige Ivana Robide).

pa kot nekaka vest družbe, ki se pogosto sploh še ni prebudila. Voranc je razvil ob prizadeti osebi že poglobljeno družbeno problematiko in določneje opredelil njeno usodo v njej ter poudaril zelo pogosto neslutene vrline, celo junaštva prizadetih, od družbe ponižanih in zavrženih ljudi. S temi opisi je bil že v predvojni dobi znanilec novega časa, ki bo prelomil s preteklostjo glede ravnanja in upoštevanja prizadetih ljudi. V Prežihovem delu najdemo izjemno veliko prizadetih oseb, ki bi jih lahko spravljali v zvezo z Vorančevo zavzetostjo za vse preproste, od tedanje izkoriščevalno-pogospodovalne družbe prezirane ljudi in z veliko Prežihovo epsko širino, zlasti v romanih, v katerih mu ne uide tako rekoč nobena družbena in socialna stran ljudi.

Prežih torej gradi svojo umetniško dikcijo na »silnih zamahih«² z veliko eruptivno močjo izrazitega epika, kot je že v prvi oceni Samorastnikov iz leta 1940 zapisal Josip Vidmar.² Temu ustrezno so tudi njegove prizadete osebe dinamične, presenečajo s svojimi odnosi in dejanji, pogosto polne življenjskega, večkrat nenavadno silnega zagona, naslikane plastično in pogosto neponovljivo. Če se dotaknemo njegovih samorastniških novel, kot najbližjih po taki ustvarjalni moči, izstopajo že na pogled božjastni Dihur in njegovi svojevrstni otroci. Dihurjev opis je samonikel, Dihur doživlja tudi določeno družbenoekonomsko revolucijo svoje kmetije, jo zdaj rešuje iz tega, zdaj se zopet nesrečno pogreza v dolgove; v resnici te mučne spremembe odsevajo v njegovem značaju, ki je načet od boleznih – božjasti. V to mu pritegne še kila, ki je znak prevelikega telesnega naprezanja. Tudi enooki Pungra sprejema del njegovega značaja, to je trmo, ki je za oba pohabljenata značilna. Na duševno omejenost in počasnost nas po Prežihovih opisih spominja Voruh (*Ljubzen na odoru*), ki je sicer po mnenju soseske malo omejen, a je več in sposoben v svojem poklicu. Počasnost v značaju in seveda zlasti pri delu mu prinese smrt. Til Oplaz, ki je nekak Prežihov dvojniki, je uporen in malce čudaški in nikakor ne sodi med prizadete, čeprav izpove, da se včasih nekontrolirano vede (v *Jirsu in Bavhu*). Čudaški je tudi neutrudni iskalec vode Borovnik, ki ga Voranc označi za čudaka, soseska pa tudi že vrešči, da se mu je zmešalo. Temeljna oznaka različnim stanjem je glas soseske (ljudje so govorili, pravili, soseska je trdila itd.), torej kolektivna sodba. Tudi Metin mož Ožbej (*Samorastniki*) je pohabljenec, človek šibkega značaja. Ni invalid od rojstva, ampak je vojni invalid. Morda je Voranc le še v *Doberdobo* prek tega prizadetea človeka neprisiljeno, ne tendenčno, ampak spontano in odkrito obsodil zlasti krivično vojno kapitalističnega in fevdalnega časa. Od ženskih likov izstopata v zbirki novel *Samorastniki* Radmanca, ki je bila hči pohabljenega dekleta in ki so ji ljudje, morda že spet po družbeni lestvici, prisodili napako, da je »malo apasta«, toda to je bil napačen račun tistih, ki je niso poznali. V resnici (kot pravi Prežih) pa se je le zelo počasi razvijala.³

Zanimivo domačijsko delo, ki zadeva prav tako njegov samorastniški svet, je njegova *Jamnica*, kjer se od motiva ljudskega berača – pohabljenca Prežihovi berači mestoma močneje razlikujejo. Berači so tu poseben družbeni sloj, večinoma ubožnani kmetje ali bajtarji, manj telesni ali duševni pohabljeneci. Tako vidimo, da je zanje bolj značilna določena socialna struktura, zlasti v dobi gospodarske krize, kot pohabljenost ali onemoglost. Od njih se bolj razlikuje le božjastni Riharjev Miha, ki je postal invalid, po pisateljevi razlagi, ko mu je neki hudobni hlapec še otroku zlil poln žehtar mrzle vode za vrat, ker je bil med molitvijo zvečer zaspal in od tedaj ga je metala božjast.⁴ Moškoplet, kralj jamniških beračev, je le malo slaboumen človek berač, ki se mu le tu in tam zbledi. Najbolj je še od teh prizadetih Mlatajev Terc (nekaka paralela Milčinskega Poldrugemu Martinu), znani slaboumnež, ki je pri hiši delal že dolgo let za hrano ter staro ponošeno obleko.⁵ Paralelni lik po lepoti Radmanci (v *Samorastnikih*) je v *Jamnici* Černjakova terba (sirota).

² Prežihov Voranc: *Samorastniki*. Koroške povesti, Ljubljana, Naša založba 1940 (Josip Vidmar: Prežihov Voranc).

³ Prežih: *Zbrano delo II* (1964), str. 94.

⁴ Prežih: *Zbrano delo VII* (1964), str. 13.

⁵ Prežih: *Zbrano delo VII* (1964), str. 23.

Dokaj podroben je Vorančev opis te sirote, ki v nekaterih podrobnostih kaže na specifično pisateljevo poglobljanje v značilnosti določene prizadetosti in tudi na to, da ji je pisatelj odmeril v romanu pomembno mesto. Tako pravi pisatelj o njej: »Glede zunanosti narava ni skoparila pri tej siroti, le njeni možgani niso bili v redu in njene preizrazite, pre-globoke, vedno prestrašene ter s prekošatimi obrvmi zasenečene oči, so ji kazile obraz. Razen tega je bila še napol gluhonema in vse to je zadostovalo, da je tridesetletna ženska, Černakova terba, bila izločena iz vsakdanjega človeškega življenja ter bila prisiljena živeti življenje zanemarjene, poživinjene sirote: bila je rodna teta otrokoma, ki sta jo tepla, in bila je kot terba odvečen ter nezaželen član hišne družine.«⁶ Posebno pretresljivo je Prežihovo poudarjanje njene socialne odrinjenosti, čemur daje pisatelj še poseben poudarek. Z nadevkom »poživinjene« (sirote) je pisatelj neprisiljeno, a dovolj določno pokazal na izredno težo njene prizadetosti. Zanimivo je tudi to v tem primeru, da je Voranc kot pisatelj podobno ljudski sodbi postavil bolj ali manj pogosto zvezo – duševno zaostalost in prizadetost z gluhomostjo, kar je sicer mogoče kot primarna ali sekundarna zveza, ni pa to tako pogost ali celo dosleden pojav. Posebno zanimiv in lep je Prežihov opis Terbinega materinstva: »Ko je mutasta mati spoznala, da njen otrok ne bo mutast, se je od veselja začela jokati, kakor bi se zavedala tega največjega bogastva človeškega bitja.« Tudi opis, kako je hotela deliti radost starševstva s Pernjakovim Tevžuhom, ki je bil oče sirotinega otroka, in njena boleča ostra reakcija ob njegovi zavrnitvi, priča o pisateljevi poglobljenosti v opis sirote in tudi njenega težkega položaja. Prehod zdrave osebnosti v duševno zmedenost je Prežih upodobil v Zabevovi Neži, kjer gre za njeno moralno odgovornost, ki se stopnjuje do duševne zmedenosti in poskusa grozovitega uboja otroka. Tovrstna poglobitev zahteva večje poznavanje takšnih stanj, zato jim je Voranc nekoliko skrajšal pot v sicer verjetni, a prenašli končni upodobitveni fazi. Tudi preprečitev deključine smrti je bolj ali manj naključna. Skušal je kljub temu ustvariti genezo njenega duševnega stanja do zloma po nek-kih stopnjah.

Primer: »Jamnica je že govorila, da se je že Zabevki zmešalo in je pri tem šepetala o čudovitih stvareh. Edino dobro je bilo to, da Zabevka ni postala nasilna, ampak le zamišljena in otožna.«⁷ Nato pisatelj to stanje stopnjuje: »Pozdravil jih je divji smeh zblaznele Zabevke.«⁸

Nekoliko nas preseneča, da je po številu opisov prizadetih oseb *Požganica* očitno skromnejša od *Jamnice*. Medtem ko je Repežev Rok v *Požganici* omenjen le bolj kot rekonvalescent iz I. svetovne vojne, se pisatelj določneje ustavi in opredeli le ob Karpuhovem Šantaču, ki mu natančneje opiše tudi prizadetost: »Šantač je popolnoma pozabil na svojo pokvečeno nogo, ki mu je grenila življenje, in se z zadovoljstvom pasel na obrazih svojih prestrašenih prebivalcev.«⁹ Njegova pomembnost v delu je očitna, saj se njegovo ime vleče skozi vse besedilo romana. Šantač je Prežihova oznaka ljudskega poimenovanja za Karpuhovega invalida.

Nekoliko bolj zanimivo je, da se je pisatelj v *Požganici* lotil svojevrstnega karikiranja od vseh vetrov nabrane nemškutarske vojske, ki gre na plebiscitno področje branit nemškutarske pozicije, prav z nekaterimi lažjimi invalidi. Omenja med drugimi tudi švedrastega Miha in hlapca Johana s precejšnjo golšo; ta je veljal po pisateljevih besedah »za malo prismuknjenega«, da bi s tem osmešil bolj kot te ljudi tiste, ki so jih poslali na bojišče.

Kot večina preostalih del tudi Prežihove »nicinske« zgodbe nosijo s seboj prizadete osebe. Prežihovi »nicinarji« kažejo svoje čustvene in intelektualne razpone v razmerjih drug do drugega v medsebojnih odnosih. Naziv »nicinarji« je vzet po Prežihovih izjavah: »To je bilo

⁶ Prežih: Zbrano delo VII (1964), str. 183, 184.

⁷ Prežih: Zbrano delo VII (1964), str. 308.

⁸ Prežih: Zbrano delo VII (1964), str. 310.

⁹ Prežih: Zbrano delo I, Maribor 1981, str. 11.

hrepenenje ljudi iz nicine za soncem.« Beseda nicina je doma v slovarju prebivalcev Mežiške doline in pomeni: prostor obrnjen od sonca, osoje. Nicinstvo v delno prenesenem pomenu obsega najnižje družbene plasti.¹⁰ Tudi ti ljudje doživljajo svoje usode, tudi značilno družbeno posredno ali neposredno odrinjenost, zapostavljanje ali celo hujšo odrinjenost, kot si to moremo predstavljati glede na krivičnost tedanje družbe.

V teh zgodbah morebiti izstopa po svojih nenavadnih, iztirjenih nagnjenjih Kurjak v istoimenski črtici. Popolna izolacija od ljudi ga žene v blaznost in tudi v tragično smrt. Pri njem se kažejo sodomitska nagnjenja. V oceni¹¹ pravi Marija Kolar, da je Kurjak nekaj negativni pol Hudobivnikov in Dihurjev, izogiba se stikov z ljudmi in naravo. Ptiči mu nadomeščajo družbo in naravo. Kolarjeva nadalje meni, da je v Prežihovi družbeno angažirani prozi Kurjak izjemen zato, ker je psihološka novela o antijunaku, dvignjena nad konkreten prostor in čas.¹² Zanimiv je razgovor pisatelja in njegovega tovariša v črtici *Nas eden*, kjer je veliko osebnih nazorov v sreči prizadetih, ki so včasih na boljšem kot zdravi na dnu družbe: »Verjamem ti, da se človek razlikuje od živali. Ali jaz se že davno ne prištevam več med ljudi. Čemu? Potikam se okrog kakor zver, sestradan in pri vsem tem imam pamet in se imenujem človek. Smešno! Ko bi bil vsaj norec ali mutec! Živel bi tjavendan brez misli in brez ciljev, jedel bi karkoli in kadar bi mi postavili na mizo. In bil bi srečen. Tako pa ima človek pamet, ve in vidi, da bi lahko živel drugače, a pomagati si ne more, in to je bridko.«¹³

Posebno mesto zavzema črtica *Ramunkov terc*, o pogumnem, nekoliko omejenem dečku, ki je slep na eno oko (invalid dela) in ki ga je soseska označila z znanim žigom »terc«. Ta navidezno preprost in skromen fant postane v NOB junak, s čimer je Prežih s posebno simpatijo nagradil te drobne, četudi nekoliko prizadete ljudi z velikim in bogatim srcem, ki so se izkazali kot malokdo ob trpljenju našega naroda. Pogumnost mladih pohabljenih naslika pisatelj v črtici *Stari grad*, kjer invalid od rojstva Vester, podobno kot Ramunkov terc preseže svoje običajno življenjsko poslanstvo s tem, da koristi NOB in junaško umre pod nacističnimi strelji.

Če bi potegnili paralelo s prizadetimi v I. svetovni vojni (v romanu *Doberdob*), bi ne našli tako požrtvovalnih ljudi, kot sta prav v NOB »rojena« Ramunkov in Vester. Ob analizi vojnega romana *Doberdob* najdemo sicer zelo boleče primere prizadetosti, ki jih je porodila krivična vojna za tuje koristi, vendar so te podobe bolj bežne v opisih, razen vojaka Janoda, ki je v vojni spolno prizadet in je izredno tragična podoba tiste strani vojne, ki jo navidezno zabriše zunanje urejena podoba človeka, a jih družba po vojni zelo hitro pozabi. Dokaj izjemen je tudi tragični božjastnik Kašul. Sicer pa so druge invalidne osebe (Blažun) skoro vsakdanji pojav težke svetovne morije.

V *Solzicah*, v njegovem mladini namenjenem delu, skoro ne najdemo prizadetih oseb oziroma otrok. Še najbolj bi mogli slutiti v črtici *Potolčeni kramoh*, da gre vsaj za delno prizadetega dečka, kajti Prežih je dr. J. Felaherju, predsedniku kluba koroških Slovencev, dejal, da pomeni beseda kramoh malo omejenega človeka, posebno mlajšega, ki mu pravijo v pliberški okolici in v Mežiški dolini tudi »terc«. V šoli ga imenujejo v okolici Pliberka tudi »kramoh«.¹⁴

Omejili smo se le na nekatere primere Vorančevih junakov in likov v pisateljevem delu, ki so telesno ali duševno prizadeti, a slikani v izjemni pisateljevi skrbi, da bi bili čimbolj polnokrvni in prepričljivi. Za razliko od Ivana Cankarja, ki je svoje opise prizadetih oseb

¹⁰ Prim. M. Kolar: Sprema beseda k Prežihovemu Izbranemu delu 5, Maribor 1981, str. 301, 302.

¹¹ Prav tam, str. 307.

¹² Prav tam, str. 308.

¹³ Prežih: Izbrano delo 5, Maribor 1981, str. 146.

¹⁴ Prim. Julij Felaher: Prežihov Voranc in Koroška, Prežihov zbornik, Maribor 1957, str. 84.

individualiziral in jih razkrival v psihološki enkratnosti, je Prežih prizadete osebe v svojem literarnem delu bolj povezoval z družbenoekonomsko in socialno problematiko ter jih tako vključeval v svoja daljša pa tudi krajša besedila. S tem se seveda ni izognil težini njihove prizadetosti, ki jo te osebe nosijo s seboj, saj to sem in tja tudi izrazito nakaže, (npr. pri Karpuhovem Šantaču v *Požganici*), kjer pravi pisatelj, da je Šantač za trenutek pozabil na svojo pokvečeno nogo, ki mu je grenila življenje, nadalje izjemno pretresljivo v Černjakovi siroti in še kje), zavedajoč se, da je opis teh oseb še posebej pisateljeva zelo zahtevna in odgovorna naloga.

Njegovi opisi prizadetih oseb so stvarni in pogojeni tudi na ljudski domnevi ali karakterizaciji osebe določene prizadetosti; poleg tega skuša delno spremljati genezo njihove prizadetosti (npr. pri Zabevovi Neži v *Jamnici*), kar se mu dokaj prepričljivo tudi posreči. Navadno je prizadete osebe, kot smo že omenili, povezal z njihovo socialno problematiko in okoljem, v katerem se je porodila ali rasla prizadetost, včasih tudi dosegla vrh svoje tragične manifestacije. Prizadeti so navadno socialni problemi, ljudje revnega stanu in socialno šibkejši.

Najbolj pogosto opisuje pisatelj božjastnike ali telesne pohabljenca (delovne ali vojne invalide) ali psihopate (slaboumne ali omejene ljudi), manj pa gluhe ali slepe, kar je zelo zanimivo. Vsaj za gluhoneme bi pričakovali, da bo v Vorančevem delu več opisov teh oseb, saj je za severni in severovzhodni del Slovenije zaradi goratega in hladnejšega podnebja gluhonemost dokaj pogost pojav. Tej resnici v prid nam govore statistike pogostnosti tega pojava. Čeprav je Černjakova sirota (v *Jamnici*) primer na pol gluhoneme ženske, te izrazitosti Voranc v opisu v celoti ne zajame, bolj naglasi njeno duševno prizadetost. Mimogrede je (v *Požganici*) opisan tudi gluhi Motl. Izjemno se pisatelj loti tudi primera sdomitstva, ki je zlasti pri Kurjaku izraziti pojav duševne samote in iztirjenosti.

Njegove prizadete osebe so risane skoro v vseh primerih kot pozitivni (življenjsko moralni) liki, kot ljudje, ki so žrtve take ali pa drugačne usode, pa tudi družbenih razmer (npr. Ožbej, Radmanca, Dihur, vojaki v *Doberdobu*, Ramunkov Terc, Černjakova sirota, Vester itd.), manj pa je izrazito vase pogreznjenih individualistov, katerih skrajnost predstavlja Kurjak. Ker so Prežihovi liki živeli in trpeli v kapitalističnih in protiljudskih režimih, je Voranc gledal te osebe z očmi dobe, da je lažje obsodil krivičnost družbe, po ljudskem poimenovanju, ki je pogosto zlobno (Karpuhov Šantač – *Požganica*, Ramunkov Terc, Černjakova Terba – *Javnica*). V teh imenih, ki so se prijela prizadetih oseb kot cek (klop), kot pravi Voranc, je tudi del velike tragike prizadetih oseb. Zanimivo je, da je prav te ljudi želel pisatelj izredno povečati kot nasprotje napačnemu in pokvarjenemu mnenju družbe in soseske v skoro legendarne osebnosti (podoba božjastnega Dihurja v boju s požiralniki, Vestra v boju z gestapovci, Ramunkovega Terca v boju z Nemci, da bi s tem ovrgel negativno sodbo ali jo vsaj ublažil, ki so jo v preteklosti podtikali pohabljenecem na telesu ali umu, ter s tem z veliko pripovedno skrbjo in močjo predstavil v našem slovstvu enkratne umetniške podobe.